

ब्राह्मी तथा देवनागरी लिपिमा मतमतान्तर

- शंकरमान राजवंशी

प्राचीन कालमा नेपाल तथा भारतमा शिल्पको उन्न-
तिका साथसाथै व्यापारको पनि निकै उन्नति भएको
थियो । प्राचीन भारतमा व्यापारको खेप गर्न जानाका
निमित्त व्यापारीहरूको संगठन हुन्थ्यो । तिनमा एक
जनालाई प्रमुख चुन्दथे । चुनिएका व्यापारीका प्रमुखलाई
सार्थवाह भन्दथे । राजा मानदेवका समयमा नेपालमा
पनि प्रसिद्ध व्यापारी साहु गुहमित्र भन्ने मानिस थिए ।
उनले आफूलाई सार्थवाह भनेर उल्लेख गरेका छन् ।

राज्ञः श्रीमानदेवस्य सम्यक् पालयतो महीम् ।
आषाढशुक्लस्य तिथौ पंचदश्यां शुभार्थिना ।
बणिजां सार्थवाहेन गुहमित्रेण भक्तितः ।
संस्थापितोत्र भगवानिन्द्रो नाम दिवाकरः ।

(राजा श्री मानदेवले पृथ्वीलाई राञ्जरी पालना गरि-
रहेका वेलामा असल चिताउने व्यापारीमध्येका प्रमुख
गुहमित्रले आषाढ शुक्ल पूर्णिमाका दिन इन्द्र नाम गरेका
भगवान् सूर्यलाई भक्तिपूर्वक यहाँ स्थापना गरे) ।

यो अभिलेख संस्कृतसन्देश १ वर्षको ९ अङ्कमा प्रका-
शित छ । सार्थवाह भन्ने शब्द संस्कृत हो । सार्थान् वहति
भन्दा सार्थवाह शब्द बन्दछ । सार्थको अर्थ बेपारी र
वहतिको अर्थ वहन गर्ने भन्ने हो । सार्थवाह शब्दको मत-
सब व्यापारीहरूको अभिभारा लिने भन्ने हो । त्यसकारण
सार्थवाह भन्नाले व्यापारीहरूका प्रमुख भन्ने हुन्छ ।

यसरी व्यापारीहरूको संगठन गरी सार्थवाहको नेतृ-
त्वमा सबै बनियांहरू व्यापारका लागि देशदेशान्तरमा
खेप गर्न जान्थे । ती व्यापारीहरूको खेप गर्ने बाटो स्थल-

मार्ग र जलमार्ग दुवै हुन्थ्यो । एक सार्थवाहका साथमा
सयौं ऊँट, बयलगाडा हुन्थे र तिनमा अनेकन् मालताक
लादिएका हुन्थे । डाकूहरूको सुरक्षाका लागि तिनीहरूका
साथमा सशस्त्र सैनिक पनि हुन्थे । नदी मार्गबाट जाँदा
हुँगाका सहाराले ती व्यापारीहरू समुद्रको किनारसम्म
पुग्दथे र त्यहाँबाट जहाजद्वारा बर्मा, लंका, बेबिलोन
(मैसोपोटामिया) तक पुगी व्यापार गर्दथे । यी कुरा-
को उल्लेख हामी बौद्धजातक ग्रन्थहरूमा पनि पाउँछौं ।

ईरानीहरूको संपर्कबाट भारतको पश्चिमी भागमा
खरोष्ठी लिपिको प्रचार भएको थियो । त्यो खरोष्ठी लिपि
ईरानीको अरमायक लिपिको विकास भन्दछन् । खरोष्ठी
लिपि उर्दू लिपि जस्तै आफ्नो दायाँबाट बायाँतिर लेखि-
न्छ । भारतीय प्राचीन लिपिचाहि ब्राह्मी हो । त्यो लिपि
अहिले जस्तै आफ्नो बायाँबाट दायाँतिर लेखिन्थ्यो ।
बाहिरका देशसित भारतको संपर्क भएको तत्कालीन लिएर
ब्राह्मी लिपिका विषयमा विभिन्न विद्वान्हरूको विभिन्न
मत छ । बेबर, टेलर तथा बुल्हरहरूको भनाइअनुसार
ब्राह्मी लिपि ईसापूर्व आठौं शताब्दीतिर पश्चिमी मिश्र
तथा मेसोपोटामियामा पाइने प्राचीन लिपिबाट आएको
हो भन्ने छ । हेलेबीको भनाइअनुसार ब्राह्मी लिपिचाहि
अरमायक, खरोष्ठी र यूनानी लिपिको मिश्रणबाट बनेको
भन्ने छ । डब्ल्यू. डेके तथा आई. टेलरले भने भारतीय
लिपिलाई दक्षिण सेमेटिकबाट आएको भनी मान्दछन् ।
बेबर तथा बुल्हरले त्यस कुरालाई खण्डन गर्दै फिनिसियन
अथवा उत्तरी सेमेटिक लिपिबाट आएको भनी आफ्नो मत
स्थापना गरेका छन् । भारतीय प्राचीन लिपिमालाका
लेखक गौरीशंकर हीराचन्द्र ओफाले बुल्हरको कुरालाई

कल्पित सिद्ध गर्दै लिपिको तुलनाद्वारा खण्डन गरी फिनि सियन (उत्तरी सेमेटिक) लिपिका २२ अक्षरमा केवल एक अक्षर मात्र ब्राह्मी लिलिसंग सादृश्य मिल्दछ भनी आफ्नो तर्कलाई राम्रोसंग प्रतिपादन गरेका छन् । उनको भनाइमा यदि बुल्हरको रीतलाई अनुसरण गर्ने हो भने चक्र तथा सरल रेखाका टुक्राटाक्री लिएर जहां, जुनसुकै लिपि पनि बनाउन सकिन्छ । कनिगहमको विचारचाहिँ भारतीय लिपि भारतीय वीजाक्षरबाट उत्पन्न भएको हो भन्ने छ । श्री ए. बी. बालवालकरको विचारचाहिँ ईसा-पूर्व, सातौं, आठौं शताब्दीतिर महेश्वर ब्राह्मी भन्ने एक जना थिए, उनी डमरुको तालमा नाच्दा (?) निस्केको हो भन्ने छ ।

यसरी ब्राह्मी लिपिका विषयमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न विचारधारा व्यक्त गरेका छन् । यही ब्राह्मी-लिपिको शाखा प्रशाखाका रूपमा भारतमा चलेका लिपिहरू निम्न प्रकारका छन् :-

गुप्तलिपि, कुटिललिपि, सागरीलिपि, शारदालिपि, बंगालीलिपि, पश्चिमीलिपि, मध्यप्रदेशीलिपि, तेल्लेगुलिपि, कन्नडीलिपि, ग्रन्थलिपि, कलिगलिपि, तामिललिपि, बहेलु-लिपि, कंथीलिपि, मैथिललिपि, उडियालिपि, गुजराती-लिपि, मोडीलिपि, मलयालमलिपि, तुलुलिपि, गुरुमुखीलिपि सिन्धीलिपि, टाकरीलिपि इत्यादि । यी सबै लिपि ब्राह्मी लिपिकै परिवार हुन् ।

नेपालमा चलेको मानदेवका पालाको लिच्छविलिपि भारतको गुप्तलिपिसंग मिल्दोजुल्दो छ । यही लिच्छविलिपिको विकसितरूप नेपालमा भुजिमोललिपि, कुमोल-लिपि, क्वेमोललिपि, गोलमोललिपि, हीमोललिपि, रंजना-लिपि, पाचुमोललिपि, आदि लिपि लिस्के । यी लिपि पनि ब्राह्मीलिपिकै परिवार हुन् भन्ने तथ्य बिश्वसनीय छ ।

संसारभर चलेका लिपिमा ६४ लिपिको नाम ललित-विस्तरनामक ग्रन्थमा वर्णित छ । ती लिपिहरू निम्न प्रकारका छन् :-

ब्राह्मी १, खरोष्ठी २, पुष्करसारी ३, अंगुलिपि ४, चक्रलिपि ५, मंगुलिपि ६, मांगल्यलिपि, ७ मनुष्यलिपि ८,

अंगुलीयलिपि ९, शंकरलिपि १०, ब्रह्मवल्लीलिपि ११, द्रविडलिपि १२, कनारीलिपि १३, दक्षिणलिपि १४, उग्रलिपि १५, संख्यालिपि १६, अनुलोमलिपि १७, ऊर्ध्व-धनुलिपि १८, दरदलिपि १९, खास्यलिपि २०, चीन-लिपि २१, हूणलिपि २२, मध्याक्षविस्तरलिपि २३, पुष्यलिपि २४, देवलिपि २५, नागलिपि २६, यक्षलिपि २७, गन्धर्वलिपि २८, किन्नरलिपि २९, महोरगलिपि ३०, असुर लिपि ३१, गरुडलिपि ३२, मृगचक्रलिपि ३३, चक्रलिपि ३४, वायुमहलिपि ३५, भौमदेवलिपि ३६, अन्तरिक्षदेवलिपि ३७, उत्तरकुरुद्वीपलिपि ३८, अपरगौडादिलिपि ३९, पूर्वविदेह-लिपि ४०, उत्क्षेपलिपि ४१, निक्षेपलिपि ४२, विक्षेपलिपि ४३, प्रक्षेपलिपि ४४, सागरलिपि ४५, बज्रलिपि ४६, लेख-प्रतिलेखलिपि ४७, अनुद्रुतिलिपि ४८, शास्त्रावर्तलिपि ४९, गणावर्तलिपि ५०, उत्क्षेपावर्तलिपि ५१, विक्षेपावर्तलिपि ५२, पादलिखितलिपि ५३, द्विस्तरपदसन्धिलिखितलिपि ५४, दशोत्तरपदसन्धिलिखितलिपि ५५, मध्यहारिणीलिपि ५६, सर्वरुत्संग्रहणीलिपि ५७, विद्यानुलोमलिपि ५८, विमिश्रितलिपि ५९, ऋषितपस्तलिपि ६०, धरणीप्रक्षेपणलिपि ६१, सर्वोषधनिष्पन्दलिपि ६२, सर्पसारसंग्रहणीलिपि ६३, सर्वभूतरुद्रग्रहणीलिपि ६४ ।

उपर्युक्त लिपिहरूमा कुनै लिपि साम्राज्यका नामले चलेका छन्, जस्तै-गुप्त साम्राज्यमा चलेको लिपि गुप्त-लिपि, लिच्छविसाम्राज्यमा चलेको लिपि लिच्छविलिपि इत्यादि । कुनै लिपि प्रान्तीय नामले चलेका छन्, जस्तै- बंगालीलिपि, कलिगलिपि, मैथिललिपि, उडियालिपि, गुज-रातीलिपि इत्यादि । कुनै लिपि जातीय नामले चलेका छन्, जस्तै- देवलिपि, नागलिपि, यक्षलिपि, गन्धर्वलिपि इत्यादि । कुनै लिपि प्रदेशका नामले चलेका छन्, जस्तै- चीनलिपि, हूणलिपि, मध्यप्रदेशीयलिपि इत्यादि । कुनै लिपि आकृतिको रूपले चलेका छन्, जस्तै- चक्रलिपि, कुटिललिपि, उत्क्षेपलिपि, अनुद्रुतिलिपि इत्यादि ।

नेपालमा लिच्छविलिपिपछि चलेका लिपिचाहिँ मौली अर्थात् शिरका अनुसार लिपिका नाम रहेका छन् । मौलि-को विकार भएर नेवारी भाषामा मोल हुन गएको छ । त्यसैले अक्षरको ढिकोलाई नेवारीमा मोल भन्दछन् । भुजिमोल अर्थात् भुजंगमोल, सर्पाकार ढिको लगाइएका अक्षरलाई भुजिमोल नाम राखेका छन् । नेवारी भाषामा

कोणलाई कुं भन्दछन् । त्यसैले कोण पारी डिको लगाएको अक्षरको नाम कुंमोललिपि भन्ने रह्यो । नेवारी भाषामा आग्लो लगाउने घुमाउरो किसिमको सांचो (ताल)लाई क्वे भन्दछन् । तसर्थ त्यस किसिमको घुमाउरो डिको लगाएको अक्षरलाई क्वेमोललिपि भन्दछन् । गोलपारी डिको लगाएको अक्षरलाई गोलमोललिपि भन्ने नाम राखे । नेवारी भाषामा वेर्नुलाई हिनेगु भन्दछन् । तब बेरिएको जस्तो गरी डिको लगाएको अक्षरलाई हिमोललिपि भन्दछन् । सम्म पार्नुलाई नेवारी भाषामा पाचुकेगु भन्दछन् । त्यसैले सम्म पारी डिको लगाएको अक्षरको नाम पाचुमोल भन्ने रह्यो । फर्काउनुलाई नेवारी भाषामा लितछ्वेगु भन्दछन् । तसर्थ फर्काई फर्काई डिको लगाएको अक्षरको नाम लितुमोल भन्ने रह्यो । रंजना लिपि क्वाट्ट हेर्दा बुट्ट बुट्टा पो हो कि भने ऊँ भान पर्दछ । त्यस लिपिलाई हेर्दा मनमा अत्यन्त आनन्द आउछ । मनलाई आनन्द दिने अर्थात् मनोरंजन गर्ने लिपि हुनालेनै त्यस लिपिको नाम रंजना रहन गयो । रंजना लिपिमा सुनको मसी र चाँदीको मसीले लेखिएका पनि पाइन्छन् । यसरी विभिन्न तरीकाबाट लिपिको विभिन्न नाम रहन गएको छ ।

अब रह्यो देवनागरी लिपिको कुरा । देवनागरी लिपि भन्ने नाम कसरी रह्यो भन्ने कुरामा पनि विभिन्न विद्वान्हरूको विभिन्न मत छ । श्री आर. एम. शास्त्रीको भनाइमा देवताहरूको पूजा गर्ने यन्त्रलाई उहिले देवनगर भन्दथे । त्यही देवनगरबाट अक्षरमा परिणत भएर देवनागरी भयो । कुनै विद्वान्का विचारमा लिपिको उत्पत्ति देवनगर अर्थात् काशीमा हुनाले लिपिको नाम देवनागरी भयो । कुनै विद्वान्को भनाइमा देवताको लिपि हुनाले देवनागरी भयो ।

यसरी तर्क दिने हो भने त्यस्तो तर्क नेपालमा पनि गर्न सकिन्छ । किनभने जुन बेला भारतमा गुप्तसाम्राज्य थियो त्यस बेला नेपालको विस्तार ठूलो थियो भन्ने कुरा समुद्रगुप्तको अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ । समुद्रगुप्तले आफ्ना छिमेकी राज्यहरूको नाम आफ्नो अभिलेखमा यसरी अंकित गरेका छन् "समतट डवाक कामरूप नेपाल कर्तृपुरादि" कामरूप भनेको आसाम र कर्तृपुर भनेको गढवाल हो । त्यसैले आसाम र गढवालका बीचमा नेपालको नाम

अंकित गरेका हुनाले तिनताका ती दुइ देशका बीचमा नेपालराज्य फैलिएको थियो भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ । नेपालको राज पशुपतिको राज भन्ने बूढापाकाहरूको भनाइ छ । त्यसैले नेपाललाई पाशुपतक्षेत्र पनि भन्दछन् । नेपाल पाशुपतक्षेत्र एउटा पुण्यस्थल तथा तपोभूमि हुनाले ऋषिमुनिहरूले नेपाललाई उत्तम मानेका छन् । विश्वामित्रले आफ्नो आश्रम सप्तकोशीको किनारमा बनाएका थिए । त्यसैले विश्वामित्रलाई कौशिक पनि भन्दछन् । महर्षि याज्ञवल्क्यको आश्रम जनकपुरमा थियो । राजाषि भरतले पनि गण्डकीका किनारमा आई ब्रपस्या गरेका थिए । उनले तपस्या गरेका आश्रमलाई पुलहाश्रम भन्दछन् । पुलहाश्रम बागलुङ्गेर पर्दछ भन्ने अनुमान गरिएको छ । जनक, सीता र बुद्ध पनि यही नेपालमै जन्मेका हुन् । नेपालमा प्रशस्त तीर्थ हुनाले तीर्थहरूमा देवताहरूको आवागमन हुन्थ्यो । यो कुरा हामी पुराण तथा महात्म्यहरूबाट थाहा पाउँछौं । नेपालमा प्रशस्त देवमन्दिरहरू पनि छन् । इत्यादि कुरा विचार गर्दा पाशुपतक्षेत्रलाई देवपत्तन भन्ने नाम राखिएको होला भन्ने अनुमान हुन्छ । अहिले देवपत्तन भन्नाले सीमित रूपमा परिवर्तन भएर केवल पशुपतिको आसपासलाई मात्र बुझाउँछ । जस्तो काठमाडौं उपत्यका भन्दा तीनै शहर आउँछ, तर त्यो सीमितरूपमा परिवर्तन हुँदा काठमाडौं भनेर केवल एक टोललाई बुझाउन सक्छ । तसर्थ देवपत्तन भन्नु र देवनगर भन्नु एउटै कुरा हो । त्यसकारण देवनागरी लिपि नेपालमा उत्पत्ति भएको हो कि भन्ने अनुमान पनि गर्न सकिन्छ । त्यसको पुष्टिका लागि सिजा प्रदेशका प्राचीन देवनागरी लिपिको अभिलेख प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

देवनागरी लिपि पनि ब्राह्मीलिपिकै परिवार हुनामा कुनै शंका छैन । किनभने ब्राह्मी लिपिकै विकासबाट देवनागरी लिपिको रूप बन्न आएको कुरा हामी लिपिविकासको क्रमबाट थाहा पाउँछौं । देवनागरी लिपिको रूप 'अ' को दुइथरि, 'ऊ' को तीनथरि र 'ण' को दुइथरि प्रचलनमा देखिन्छ । ती कसरी बनेका हुन् भन्ने कुराको नमूना-स्वरूप लिपितालिका तल दिइन्छ ।

५ ५ ५ ५ ५ [स्र.अ]

५ ५ ५ ५ [श.भ.स]

५ ५ ५ ५ ५ [ए.ण]

यहाँ प्रचलित देवनागरी लिपिलाई कोष्ठमा देखाइ-
एको छ । पहिलो पंक्तिमा पहिलो देवनागरी 'अ' अक्षर-
को रूप प्राचीन लिपिको पाँचौं अक्षरबाट बनेको छ ।
दोस्रो 'अ' अक्षरको रूप प्राचीन लिपिको चौथो अक्षरबाट
बनेको छ । दोस्रो पंक्तिमा पहिलो देवनागरी 'क' अक्षर-
को रूप प्राचीन लिपिको चौथो अक्षरबाट बनेको छ ।
दोस्रो 'क' अक्षरको रूप प्राचीन लिपिको दोस्रो 'क' अक्ष-
रबाट बनेको छ । तेस्रो 'क' अक्षरको रूप प्राचीन लिपि-
को तेस्रो अक्षरबाट बनेको छ । तेस्रो पंक्तिमा पहिलो
देवनागरी 'ण' अक्षरको रूप प्राचीन लिपिको पाँचौं
अक्षरबाट बनेको छ । दोस्रो 'ण' अक्षरको रूप पहिलो

देवनागरी 'ण' अक्षरकै विकासबाट बनेको छ ।

देवनागरी लिपिको उत्पत्ति जुनसुकै ठाउँमा भएको
भए तापनि देवलिपि थियो भन्ने कुरा त ललितविस्तर-
बाट ज्ञात भएकै छ । तान्त्रिक युगमा बनेको तन्त्रशास्त्रमा
प्रत्येक वर्णको एक एक देवता बताइएको छ । तान्त्रिक
क्षेत्रमध्ये नेपाल पनि प्रसिद्ध एक तान्त्रिक क्षेत्र मानिएको
छ । इत्यादि कुरा विचार गर्दा उक्त देवलिपिनै देवना-
गरी लिपिका नामले प्रख्यात भएको होला भन्ने अनुमान
गर्न सकिन्छ ।